

njem tijela narodnih tribuna koji bi imali zadaću raspravljati o politici, a s namjerom da se poveća građanska participacija i kontrola elita. To bi se tijelo sastojalo od 51 nasumično izabranog, ne pretjerano bogatog, punoljetnog građanina koji bi imao moć sličnu rimskim sudištima s mandatom od jedne godine. Mogli bi kod glasanja staviti veto na odluke zakonodavstva, izvršne vlasti i Vrhovnog suda, pokrenuti nacionalni referendum te s tročetvrtinskim brojem glasova pokrenuti postupak odstupanja bilo kojeg službenika iz zakonodavne, izvršne ili sudske grane vlasti. Takvim se sustavom ne diskriminira nijedna osjetljiva grupacija kao ni pojedinci slabijeg socio-ekonomskog stanja. Upravo suprotno, on onemogućava “uspješnim bijelim muškarcima” (186) da dominiraju u svim odborima i tijelima. Iako bi stručnjaci mogli imati velik utjecaj na takvo tijelo, McCormick, na temelju primjera iz prošlosti, smatra da bi on bio značajan, ali nikako ne i odlučujući. U njima bi se mogle provesti Machiavellijeve ideje o građanskom nadzoru nad elitama te bi ta tijela postala čuvarima slobode, što bi u budućnosti otvorilo vrata participaciji sve većeg broja građana.

McCormick današnje elite smatra identičnima onima iz Machiavellijeva doba i definira ih kao nove aristokrate koje nije moguće kontrolirati isključivo u izbornom procesu. Stoga predlaže, a i Machiavelli je bio pobornik toga, da demokracije razrade metode kontrole elita i nakon izbora te da pronađu nova rješenja tog problema. McCormickova tipologija sustava biranja i rješenje koje je iznio svakako su inspirativan poticaj za daljnja promišljanja o funkcioniranju demokracije. Autorova analiza Machiavellijevog shvaćanja demokracije

izvršno pokazuje kako politička teorija može biti direktno primjenjiva za prepoznavanje i rješavanje suvremeno relevantnih problema.

Matej Mikašinić-Komšo
Fakultet političkih znanosti, Zagreb

Prikaz

Ioannis D. Evrigenis
**Images of Anarchy:
The Rhetoric and Science
in Hobbes's State of Nature**

Cambridge University Press, New York, 2014,
299 str.

U povijesti političkih ideja radovi Thomasa Hobbesa, a posebno *Levijatan* kao kapitalno djelo njegove znanosti o politici, zauzimaju izuzetno važno mjesto. Svaki istraživač političkog mišljenja neizbježno će se susresti s Hobbesom i njegovim kategorijalnim aparatom koji je predstavljao pravu revoluciju za političku teoriju sedamnaestog stoljeća. Hobbesov politički projekt imao je širok odjek, a tijekom stoljeća pojavile su se brojne interpretacije, kako onih koji su dijelili njegova mišljenja tako i kritičara. Hobbes je i danas jednako relevantan autor, a knjiga *Images of Anarchy: The Rhetoric and Science in Hobbes's State of Nature* daje velik doprinos razumijevanju njegove teorije.

Ioannis D. Evrigenis profesor je na sveučilištu Tufts i bavi se političkom filozofijom

jom. U ovoj knjizi razmatra pojam prirodnog stanja koji utječe na “razumijevanje ljudske prirode, anarhije i međunarodnih odnosa” (i). Knjiga je podijeljena u četiri dijela. U prvom dijelu (*A Græcian*) autor se usmjerava na Tukidida (*Povijest Peloponeskog rata*) i Aristotelovu *Retoriku*. Zatim se u drugom poglavlju (*A Devotion to Peace*) prikazuje razvoj pojma prirodnog stanja u političkim raspravama (redom u *The Elements of Law, De Cive* i engleskom te latinskom izdanju *Levijatana*). Treći dio (*Images “Historical or Fabulous”*) donosi slikovite primjere prirodnog stanja, a cijela priča zaokružuje se u četvrtom dijelu (*A Science of Rhetoric*) u kojem je riječ o ulozi retorike u Hobbesovoj znanosti o politici. Iako je prirodno stanje središnji pojam o kojem se raspravlja, čitatelj dobiva i širi pregled Hobbesova političkog mišljenja.

Evrigenis već u *Prologu* pruža jasne naznake onog što će razmatrati u nastavku knjige. Iako Hobbes nije izmislio termin prirodno stanje (prije njega koristili su ga kršćani, Grci i Rimljani), njegov pojam prirodnog stanja postat će najutjecajniji. Prirodno stanje je polazište Hobbesova političkog mišljenja i njegove analize, i značajno je za razumijevanje njegova projekta u cjelosti. Hobbes želi pokazati da prirodno stanje treba prevladati kako bi bila moguća uspostava države putem društvenog sporazuma. Autorova je intencija da svoju interpretaciju utemelji na cjelini Hobbesova opusa. Između pojedinih njegovih djela mnogi su pronašli velike razlike i opisivali ih kao svojevrsne “zaokrete” u njegovoj političkoj misli. Autor, međutim, ukazuje na dosljednost Hobbesove potrage i zahtjeva za mirom. Ono što će obilježiti Hobbesove političke rasprave jesu konzistent-

ni kontrasti i uporni pokušaji da što više ljudi uvjeri u opasnosti anarhije i prednosti poretka (12).

Knjiga započinje razmatranjem Tukidida, što ne začuđuje jer je Hobbes smatrao da povijest može biti izuzetno značajna i pokazivao je velik interes za nju. O njegovu primarnom interesu za grčke autore i tekstove svjedoče prijevodi Tukididove *Povijesti Peloponeskog rata* te Homerove *Odiseje* (1675) i *Ilijade* (1676). Prva znanja o grčkom Hobbes stječe od Roberta Latimera, a na studiju na Magdalen Hallu Hobbes je učio o Aristotelu i stekao klasično obrazovanje. Nakon toga povezo se s obitelji Cavendish i nastavio s proučavanjem grčkih i rimskih povjesničara, pjesnika, gramatičara, pokazujući interes za moć riječi i jasnoću izražavanja, figura i metoda, čemu je ostao vjeran i u svojim velikim djelima (26-27). Također, spominje se da je Hobbes bio duboko zainteresiran za geometriju i matematiku, pa je na putovanju po Francuskoj i Švicarskoj došao u doticaj s Euklidom (44). Tukidid je za Hobbesa bio važan jer je ponudio opis konkretnog rata, a na čitatelju je da sam, pomoću razuma, prosudbe i iskustva, dođe do konkretnih zaključaka o događajima (14). U predgovoru prijevoda i eseju *Of the Life and History of Thucydides* govori se o metodi uvjeravanja i manipulacije, upućuje se na važnost objektivnosti i čitatelj se stavlja u ulogu “svjedoka događaja”, što će označiti temelje na kojima će počivati Hobbesova građanska filozofija. Tukidid je privukao Hobbesovu pozornost iz čisto političkih razloga, jer je upozoravao na opasnosti od demagogije (30-31), i Hobbes ga cijeni zbog objektivnosti, nepristranosti, koherentnosti te jasne i uvjerljive naracije (38-39).

Pored Tukidida u knjizi se razmatra i važnost Aristotelove *Retorike*. Na samom početku naznačeno je da se “retorika (...) ne odnosi jednostavno na humanističku disciplinu ili na točno određenu praksu”, nego označava “sveobuhvatan napad na dobro ustaljene doktrinarne tradicije” (8). Retorika je bila važna u svim verzijama Hobbesove znanosti o politici, a sam izvod Aristotelove *Retorike* upućuje na snagu i korisnost uvjeravanja, argumentiranja. Iako Hobbes odstupa od Aristotela, a posebno se snažno suprotstavlja njegovim nasljednicima, obojica se bave problemom uvjeravanja. Hobbes će pitanja uvjeravanja i demagogije te njihovih posljedica uključiti u svoje političke rasprave. Njegov interes za Tukidida i Aristotela pokreće ista intencija kao i njegove vlastite rasprave, a to je da se čitatelja uvjeri u prednosti poretka, radi čega je stvorena nova znanost o politici koja je odstupila od svega što je do tada bilo široko prihvaćeno. Prirodno stanje uvodi se kao pokazatelj što bi ljudi izgubili u odsustvu građanskog društva i kao podsjetnik koji će ih odvratiti od bijede, nereda i nesigurnosti (21). Uzmemo li to u obzir, vidjet ćemo da postoji jasan kontinuitet među Hobbesovim djelima. Oslanjajući se na Aristotela, iz “retorike znanosti i znanosti o retorici Hobbes je započeo svoju neumornu potragu za mirom” (22), što je autor istaknuo naslovivši drugo poglavlje “*A Devotion to Peace*”.

Razmatrajući pojam prirodnog stanja od *The Elements of Law* do latinske verzije *Levijatana*, unatoč razlikama, nije upitno da je Hobbes dosljedan u odbacivanju anarhije. Iako kontrast između dvaju dijelova ljudske prirode (razuma i strasti) upućuje na razlikovanje poretka i nereda, sporazuma i neslaganja, sloge i razdora,

mira i rata (63), stvari nisu tako jednostavne kakvima se čine. Već u *The Elements* postavlja se pitanje koja načela mogu biti temelj na kojem će se izgraditi poredak i ističe se da su to znanje o ljudskoj prirodi, političko tijelo i zakon (63-64). Priča započinje oskudicom (*privation*) i prvi prikaz prirodnog stanja sadrži sve što će sadržavati i kasnije, poznatije inačice: postulat o prirodnoj jednakosti ljudi, postojanje taštine, nepovjerenja, nesigurnosti i opće stanje rata. U stanju u kojem prevladava nepovjerenje, strah, u kojem se želi postići dominacija nad drugima, vjerojatno je da će se pojaviti konflikt. Konflikt se može očitovati na različite načine, a zbog prirodne jednakosti nitko ne može sebe osigurati, već svaki pojedinac može uništiti onog drugog (u *Levijatanu* se naglašava da svatko u krajnjem slučaju može oduzeti život drugome). Također, pojedinci mogu težiti istim dobrima, što dovodi do ekonomskog sukoba. Problem nastaje zbog toga što je “prirodno stanje rat svih protiv svih, u kojem svi ljudi imaju pravo na sve stvari”, iz čega proizlazi potreba da se pronađe izlaz iz takve situacije (98). U *De Cive* antropologija poprima vrlo pesimističan ton i ukazuje se na korištenje prijevare i sile, na to da su ljudi zli te se rijetko mogu dogovoriti. Prirodni zakoni nisu dovoljni za uspostavu trajnih građanskih društava jer u prirodnom stanju pravo prevladava nad zakonima (“prirodni zakoni obvezuju samo u vidu savjesti”) i vrijedi pretpostavka *silent enim leges inter arma*. Prirodno stanje podrazumijeva primitivnu nesigurnost, nitko ne zna što će se, kada i iz kojeg razloga dogoditi (107-109). Hobbes želi ukazati čitateljima na to da je bolje živjeti u građanskom stanju, bez obzira na to što ono nije optimalno, nego ići u rat (99).

Najslavniji prikaz prirodnog stanja nazivamo u 13. poglavlju *Levijatana* gdje je ljudski život opisan kao “usamljenički, siromašan, prljav, težak i kratak” (L, 13.9). Hobbes čitatelju nudi misaoni eksperiment pomoću kojeg ljudi, koji su već iskusili život u građanskom društvu, moraju sebe zamisliti u prirodnom stanju kako bi shvatili gubitke s kojima bi se u tom slučaju suočili. Na taj se način u prvi plan stavlja prednost života u državi i nada da ljudi neće slijediti one “građane koji sudjeluju u pobunama, zavjerama ili savezima koji štete *commonwealthu*”, već će im se suprotstaviti i obraniti poredak (115). Logično je da svaki pojedinac sebi želi dobro, a svatko u krajnjem slučaju želi izbjeći nasilnu smrt koja je najveće zlo. Iz cijele priče o prirodnom stanju može se izvući da “svatko tko bi želio živjeti u takvom stanju proturječi sebi” (74). Treba rastaviti sustav da bi se pravilno shvatilo što označava ljudska priroda, što čini građansku vlast te kakav dogovor ljudi trebaju postići da bi stvorili državu (94-95). Analitičkom metodom možemo doći do anarhične situacije u kojoj ne postoji zajednička moć i u kojoj pojedinci čine sve kako bi se zaštitili. Potrebno je da pojedinci odlože svoje prirodno pravo na sve stvari i predaju dio svoje moći suverenu. Istaknuto je da “građanska društva nisu samo okupljanja, nego savezi, koji zahtijevaju dobru vjeru i sporazume” (101). Putem sporazuma uspostaviti će se zajednička vlast, koja čini ono što je potrebno za uspostavu mira i sigurnosti. Ljudi će svoje djelovanje usmjeravati prema građanskim zakonima jer se ne smije riskirati povratak u najgoru moguću alternativu – prirodno stanje.

Često se kritizira pozicija koju Hobbes dodjeljuje *Levijatanu* kao “smrtnom Bo-

gu” koji se uzdiže nad podanicima, no život u *commonwealthu* osigurava mnoge prednosti (nije samo riječ o “golom preživljavanju”), a građani gube samo dio slobode, kako ne bi predstavljali prijetnju drugima (117). Čovjek se zapravo uzdiže do razine na kojoj utjelovljuje tvorca same države, najveće moći na svijetu (132), a u građanskom društvu ljudi će “biti kao Bogovi znajući dobro i zlo” (118). *Levijatan* kao metafora vrhunac je Hobbesovih rasprava, ali je “samo dio opće retoričke strategije koja se upotrebljavala od samog početka” (130). Ono na čemu je Hobbes utemeljio svoju građansku filozofiju, revolucionarno je načelo prema kojem nijedna stvar ne može biti konačno dobro za pojedince. Iako je nasilna smrt najveće zlo, a mir preduvjet za sve, ne možemo govoriti o *finis ultimus* ni o *summum bonum*. Iz čega slijedi da “rješenje problema konsenzusa stoga ne leži u besmislenoj potrazi za *summum bonum*, nego u sporazumu u vezi sa *summum malum*” (138). Prema Evrigenisu, demonstracija prirodnog stanja trebala bi pokazati zašto je država potrebna, a metodom introspekcije svaki će čitatelj moći procijeniti vrijednost Hobbesovih argumenata (20).

U trećem dijelu knjige autor se fokusira na primjere prirodnog stanja kako bi pokazao da se ono može povezati sa stvarnim uvjetima. Primjeri bi trebali pokazati čitateljima da slika prirodnog stanja nije nezamisliva, već da oni mogu putem iskustva uvidjeti da je ono postojalo u Hobbesovo vrijeme (engleski građanski rat), a ni danas njegovo postojanje nije isključeno. Primjerice, stanje rata nije ograničeno samo na stvarne borbe, ono je prisutno i u međudržavnim odnosima u kojima vlada nepovjerenje među zemljama i svatko

može postati neprijatelj (122). Brojni komentatori i čitatelji napravili su poveznicu između Hobbesova prirodnog stanja i Knjige Postanka (priča o Adamu i Evi), jer se u sedamnaestom stoljeću raspravljalo o pitanjima porijekla čovječanstva i građanskog društva pozivajući se na Bibliju. Ipak, valja naglasiti da Hobbes ne spominje Knjigu Postanka do latinske verzije *Levijatana* (1668) (160). Iako se često poziva na Bibliju, Hobbesovo prirodno stanje nema sličnosti sa životom u Edenu. Hobbes, međutim, iz Božje zapovijedi i Adamove neposlušnosti izvlači političke implikacije. U *commonwealthu* je suveren taj koji određuje što je dobro, a što zlo, pa se tako Adamov slučaj može smatrati prvom pobunom. Nije potrebno odgovoriti na pitanje je li Eden označavao prirodno stanje ili stanje koje mu je prethodilo, već se želi pokazati da ako je pobuna bila moguća za Adama koji je živio u takvim uvjetima i pod vlašću Boga, onda je moguća bilo gdje, čak i pod najmoćnijim suverenom. Naime, uvijek će postojati prijetnja od ponovnog povratka u prirodno stanje te se ono ni u *commonwealthu* nikada ne smije izgubiti iz vida. Za usporedbu s prirodnim stanjem kod Hobbesa primjereniji je slučaj Kajina i Abela (177-178).

Hobbesu je bilo bitno da pronade primjere izvan Biblije, pa autor raspravlja o tome može li se Hobbesovo prirodno stanje izjednačiti s Lukrecijevim prikazima primitivnog čovjeka u djelu *De rerum natura* te Tukididovim prikazima kuge i građanskog rata. Zbog sličnosti u jeziku i motivima kod Lukrecija i Hobbesa te njegove povezanosti s Pierreom Gassendijem mnogi su zaključili da su u Hobbesovu naku prisutni ostaci epikureizma. Ipak, Lu-

krecije nije mogao otkriti valjano rješenje za izlaz iz prirodnog stanja, što je Hobbesu ključno, a tiče se građanskih zakona prema kojima će se razlikovati dobro i zlo. Što se tiče Tukidida, epizode poput atenske kuge i građanskog rata u *Corcyrai* pokazuju krajnosti koje signaliziraju da radikalni individualizam, kao i radikalne frakcije, rezultiraju vraćanjem u prirodno stanje (190-193). Ti su primjeri slabo uključeni u Hobbesove političke rasprave jer prikazuju ljude koji su se našli u situaciji iz koje nema povratka i nije realno da će krenuti prema miru (195-196). Zato će u *The Elements* i *De Cive* opisivati život u primitivnim uvjetima u Americi u sedamnaestom stoljeću. Nakon otkrića Amerike pojavile su se različite interpretacije života Indijanaca koje su ovisile o perspektivi promatrača. O njima se često pričalo kao da su barbari, pa čak i kanibali, a i Hobbes opisuje život u Americi kao nesiguran i neugodan. Unatoč tome, važno je naglasiti da su drevni preci suvremenih civiliziranih nacija, primjerice Nijemaca, također u prošlosti vodili sličan život i nisu poznavali prednosti života uređenih društava, pa je postojala mogućnost da će Indijanci tek razviti stabilno društvo (224). Svi navedeni primjeri djelotvorni su utoliko što će čitatelja potaknuti na razmišljanje i ponovno razmatranje Hobbesova poimanja prirodnog stanja.

Knjiga završava posebnim poglavljem o ulozi znanosti i retorike. Hobbes je smatrao da građanska filozofija započinje njegovim djelom *De Cive*, sastavnim dijelom njegova posve specifičnog filozofijskog sustava, koji je dovršio s *De Corpore* (1655). Pitanje poretka koje je toliko okupiralo Hobbesa ne zaobilazi nijednu sferu

ljudske aktivnosti, a “svrha filozofije nije jednostavno stjecanje znanja, nego korištenje tog znanja za ‘izvršenje nekog čina ili nečega što se treba učiniti’” (228). Hobbes naglašava korisnost građanske filozofije, znanosti, istine te upućuje na građanske i moralne vrline, radikalno pritom mijenjajući političko mišljenje. Sve što stoji na putu građanskoj znanosti treba se ukloniti jer je “politika doista stvar od najveće važnosti” (232). Trebalo je uspostaviti novo mišljenje kako bi se otklonile predrasude i znanja koja su ljudi posjedovali, a koja su sprečavala da se ono što ljudska priroda u suštini jest proširi i na političku sferu. Pisao je s namjerom da čitatelje učini svjesnima posljedica različitih izbora koji stoje pred njima, a pritom se uvjeravanje pokazalo neizbježnim. S time u vezi valja reći da je Hobbes snažan naglasak stavio na ulogu jezika, svjestan od kakve je važnosti terminologija za transformaciju koju priželjkuje. Jezik može imati niz prednosti u poučavanju i bez njega ne bi moglo doći do uspostave društva, mira i poretka. Posredstvom retorike jezik može biti “u službi dobra ili zla”, a Hobbesovo korištenje upečatljivih slika, uz prirodno stanje kao najpoznatiju, koristan je način da se pridobije čitatelj i da se znanost stavi u službu relevantne retoričke strategije (246-256). Hobbes je želio priču učiniti uvjerljivom, pa se tako i u *Levijatanu* lako razabire retorički pristup koji snažno obilježava njegovu viziju građanske filozofije (241).

Evrigenisova knjiga veoma je zanimljiva analiza koja slikovito ukazuje na potrebu ponovnog pristupanja velikim djelima filozofske misli kako bismo otvorili mogućnost postavljanja novih pitanja i upu-

stili se u potragu za primjerenim odgovorima. Sam je istraživački poduhvat vrijedan hvale zato što knjiga ne samo da pruža inspirativnu interpretaciju nego sadrži i niz primjera te upućuje na brojne relevantne izvore sekundarne literature. Evrigenis naglašava kako je prirodno stanje u Hobbesovim djelima znak uspjeha njegove metode, jer je, “od objavljivanja *Levijatana* nadalje, Hobbesov pojam prirodnog stanja čovječanstva postao neizbježna referentna točka za pamflete i filozofe” te “standard naše moderne politike” (254). Posebna vrijednost knjige otkriva se u podsjećanju na važnost glavnih izuma političke moderne, građanskog društva i države. Pred čitateljem stoji zadatak da se suoči s kompleksnom materijom, ponovno promisli o Hobbesovu poimanju prirodnog stanja i dovede ga u vezu s ostatkom njegove znanosti o politici. A to zapravo znači prihvatiti istraživački izazov u području političke teorije.

Tea Jambrešić

Fakultet političkih znanosti, Zagreb